

Koqnitiv dilçilikdə yer və zaman problemi, mövcud fərqli yanaşmalar

Fazilə Fazil qızı Quliyeva

Gəncə Dövlət Universitetinin

fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı

E-mail: fazilaguliyeva8826@gmail.com

Rəyçilər: filol.ü.e.d., prof. A.Y. Məmmədov,
filol.ü.f.d., dos. A.M. Həsənova

Açar sözlər: obyektiv zaman, subyektiv zaman, lokum, koordinatlar sistemi, zaman oxu

Ключевые слова: объективное время, субъективное время, локум, система координат, временная ось

Key words: objective time, subjective time, locum, coordinate system, time line

Yer və zaman problemi insan həyatında xüsusi yer tutur. Biz bilirik ki, hər bir obyektin özünəməxsus yer və zaman forması var. Yer və zaman kateqoriyaları dünyanın qavranılmasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Zaman kateqoriyası (temporallıq) və yer kateqoriyası (lokallıq) dilin bütün mənalı səviyyələrinin vasitələrində müxtəlif formalarda reallaşır. Yer və zaman haqqında təsəvvürlər mədəni-tarixi şəraitdən asılı olaraq dəyişir.

Məqalənin əsas məqsədi koqnitiv dilçilikdə mövcud olan yer və zaman konseptlərini və mövcud olan fərqli yanaşmaları nəzərdən keçirməkdir. Bununla əlaqədar məqalədə əsas tədqiqat metodu olaraq təsviri və müqayisəli-təsviri metodlara müraciət edilir.

Tədqiqatın əsas məzmunu. Bildiyimiz kimi, koordinat şəbəkəsi zaman, məkan, dəyişiklik, səbəb və s. əsas universal kateqoriyaların köməyi ilə formalaşır. Bu kateqoriyalar temporal, lokal, fərdi və referent strukturları kimi qəbul edilir. Bu strukturlar sayəsində mətni mətndən kənar reallıqla əlaqələndirmək mümkün olur. Hər bir belə struktur morfoloji, leksik, söz əmələ gətirmə səviyyələrinin dil vasitələrinin qarşılıqlı təsirinə əsaslanır. Dil vasitələrinin belə bir qarşılıqlı təsiri sayəsində ayrı-ayrı nitq parçaları vahid bir bütövlükdə birləşdirilir.

Yer konsepti və mövcud olan fərqli yanaşmalar. Məkan həcm və uzunluq ilə xarakterizə olunan materiyanın mövcudluğunun obyektiv formasıdır. Obyektləri məkansız təsəvvür etmək çətindir. Nəyin “birinci”, nəyin “ikinci” kimi fəaliyyət göstərdiyinə dair nəticə çıxarmaq çətindir: məkan cisimlər ilə və ya məkandakı cisimlər.

OBYEKT(CİSM) .....MƏKAN

YER

Sxemdən də görüldüyü kimi, yer anlayışı həm bir cisim anlayışı, həm də məkan anlayışı ilə sıx bağlıdır.

E.S. Yakovleva yazır: məkan cisimlərin sadə bir qabı deyil, əksinə onlar tərəfindən qurulur (8, s. 20-21).

A.Y. Qureviç orta əsrlərdə məkanın xüsusi bir şəkildə başa düşüldüyünü və belə bir anlayışın mövcud olmaması haqda yazır: spatium - uzunluq, aralıq, lokum- isə müəyyən bir cismin əhatə etdiyi yeri nəzərdə tutur (6, s. 15-16). Buradan belə çıxır ki, dilin xarakterik xüsusiyyəti lokalizmdir. Görüldüyü kimi, lokalizm – yer və məkan terminlərinin köməyi ilə istənilən münasibətləri ifadə etməyə kömək edir. Ümumiyyətlə, lokalizm insan nitqinin ən vacib komponentlərindən biridir.

Gerçəkliyin qırıldığı və insan cəmiyyətinin dil şüurunda əks olunduğunu bilir. Qavrayış bütün mövcud bilik sistemlərinin qurulduğu insanın idrak fəaliyyətinin təməlidir.

A.N.Leontiev qeyd edir ki, idrak problemi dünya obrazı psixologiyası problemi olaraq ortaya qoyulmalı və inkişaf etdirilməlidir (7, s. 37).

Dünya haqqında məlumat almaq üçün əsas kanal vizual qavrayışdır. Görmə sistemi görünməzi görünənə çevirmə qabiliyyətinə malikdir. İnsan beyni tərəfindən vizual məlumatların qəbulu və işlənməsi prosesinin iki vizual qavrayış modulunun işləməsi ilə əlaqəli olduğu təsbit edilib: biri cisimlərin, digəri - yerlərin qavranılmasını təmin edir. Əşya və yer - bu iki növ obyektiv gerçəklik insana hisslərin köməyi ilə verilir və dünyanın konseptual mənzərəsi bunların üzərində qurulur.

Biz materiyanın gerçək olduğu, gerçəkliyin material olduğu bilir. Duyğularla qavranılan hər hansı bir varlıq materialdır və yalnız material varlıqlar qavrayış obyektləri kimi çıxış edə bilirlər. Məkan materiyanın mövcudluğunun bir formasıdır, buna görə də hər hansı bir material varlığın məkan təbiətini təyin etmədən onun persepsiyası və konseptuallaşması qeyri-mümkündür.

Məkan üç ölçü ilə xarakterizə olunur. Dildə isə əsas məkanın ölçüsü şaquli xətt olur. "Üfüqi" xətt anlayışı iki ölçünü əhatə edir: asimmetrik ön-arxa və simmetrik "sağ-sol", birincisi ikincisindən daha əhəmiyyətlidir. Başqa sözlə, dil baxımından məkanın koordinat oxları arasında aşağıdakı iyerarxiya mövcuddur: 1) şaquli, 2) frontal üfüqi ("ön-arxa"), 3) yan üfüqi ("sağ-sol") .

S. Svorou yazır: "İnsanlar məkanı koordinatlar sistemi vasitəsilə deyil, əksinə bu məkan-dakı cisimlər arasında mövcud olan münasibətlər vasitəsi ilə dərk edirlər" (11, s. 8-15).

E.S. Yakovleva yazır: "Məkan, cisimlərin sadə bir qabı deyil, əksinə, onlar tərəfindən qurulur və bu mənada cisimlərə münasibətdə ikinci dərəcəlidir. Məkan tez-tez hiss olunduğundan, onu dolduran əşyaların vasitəsi ilə qavranıldığından, "müşahidəçinin mövqeyi" və "qavrayışın xarakteri" kimi xüsusiyyətlər məkan münasibətlərini təsvir etmək üçün vacibdir (8, s. 21).

Azərbaycan, rus və ingilis dillərində mövcud olan yer zərflərinin müqayisəsi. Yerlər həmişə obyektlərlə əlaqələndirilir: Harada? - Bakıda, kənddə. Məkanı ifadə etmək üçün biz *burada* və *orada* sözlərindən istifadə edirik. Bu sözlər subyektiv məkan münasibətlərinin ifadəsində böyük rol oynayır və müəyyən bir istinad nöqtəsinə nisbətən müəyyən bir məkan həddini göstərirlər.

Rus dilində də aşağıdakı yer zərflərinə rast gəlmək olar: 1) здесь, сюда, отсюда 2) там, туда, оттуда 3) везде, всюду, повсюду, отовсюду 4) где, куда, откуда 5) вдаль, вдали, издали

Azərbaycan dilində aşağıdakı yer zərflərinə rast gəlinir: 1) burada, bura, buradan 2) orada, ora, oradan 3) hər yerdə, hər bir yanda 4) harada, hara, haradan 5) uzağa, uzaqda, uzaqdan.

İngilis dilində isə bu sözlərin aşağıdakı ekvivalentlərinə rast gəlmək olar: 1) here, from here 2) there, from there 3) everywhere 4) where, where from? 5) far away, from far away.

Zaman konsepti və mövcud olan fərqli yanaşmalar. Dünyada baş verən hər hansısa bir hadisə onun müddəti baxımından nəzərdən keçirilir. Bir hadisənin zaman parametri haqqında danışarkən zaman anlayışı ilə müəyyən bir hadisənin vaxtı arasında fərq qoyulmalıdır. Zaman insanın ətraf aləm, kainat və özü haqqında əsas elmi və gündəlik fikirlərindən biridir.

Filosof - idealistlər öz əsərlərində zamanın materiyanın asılılığını inkar edirdilər, materialistlər zamanın obyektiv mahiyyətini və onun materiyanın ayrılmazlığını vurğulayırdılar.

İnsanların zaman haqqında fikirləri həm mütləqdir, həm də nisbi. Mütləq dedikdə, zaman

hərəkət edən materiyanın əsas formalarından biri kimi başa düşülür, nisbi isə insanın zamanla bağlı fikirlərinin yarımçıq və dəyişkən olmasında ifadə olunur.

Zaman hansı növ obyektlərə tətbiq olunacağına görə mənasını dəyişdirən bir kateqoriya-dır. Həqiqi (fiziki) zaman və insan (tarixi, sosial, psixoloji) zaman var.

Avqustin yazırdı: “Zamanın nə olduğunu başa düşürəm, amma mahiyyətini izah edə bil-mirəm” (5, s. 183).

İndi isə aşağıdakı məsələləri nəzərdən keçirək: 1) fiziki (obyektiv) zaman və qrammatik (subyektiv) zaman 2) qrammatik zamanın dil funksiyası 3) qrammatik zaman və qrammatik növ.

A. Axundov obyektiv zamanı və qrammatik zamanı belə fərqləndirir. Obyektiv zaman büt-
tün xalqlar üçün eynidir, qrammatik zaman isə belə deyil. Alimin fikrincə, zaman obyektiv
dünyada, şüurumuzdan asılı olmayaraq mövcuddur. Zaman obyektiv reallığın əsas formasıdır
və nəhayət zaman və məkan materiya ilə birlikdə mövcuddur (1, s. 7).

V. Xəlilov öz araşdırmalarında obyektiv zamanla qrammatik zaman arasında aşağıdakı
fərqləri qeyd edir: 1) obyektiv zaman hissələrə bölünmür, nə başlanğıcı, nə də sonu var. O,
bütöv və tam haldadır. Qrammatik zaman hissələrə bölünür: keçmiş, indiki və gələcək zaman-
lara. Qrammatik zamanın başlanğıcı və sonu var 2) obyektiv zaman ümumbəşəri anlayışdır.
Bu zaman bütün xalqlara, millətlərə eyni dərəcədə xidmət edir. Qrammatik zaman isə fərddir.
Hər bir xalqın özünəməxsus qrammatik zaman formaları vardır 3) qrammatik zamanın özü-
nəməxsus konkret ifadə formaları olduğu halda, obyektiv zamanın heç bir ifadə formaları
yoxdur (2, s. 220).

B. Rassel fiziki zamanı zehni zamana qarşı qoyur: “zehni zaman bir subyekt və bir obyekt
(cisim) münasibətindən yaranan zamandır, ... fiziki zaman isə cisim və cisim münasibətindən
yaranan zamandır (10, s. 212).

Bütün deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar: birincisi, zaman anlayışının təhlili ob-
yektiv vaxtı istisna edə bilməz. İkincisi, subyektiv zamanı təhlilində biz hissələrdən və yaddaş-
dan istifadə edirik, yəni hadisələr “keçmiş-indiki-gələcək” zamana uyğun, obyektiv zaman
məsələsində isə eyni vaxtda və ardıcılıqla cərəyan edir.

B. Horf yazır: “Hər bir əşya şüurda mövcuddur və şüurdakı hər bir əşya müəyyən bir
məcəmuda mövcuddur”. (13, s. 143).

M.M.Baxtin qeyd edir: “Zaman əlamətləri məkanda aşkarlanır və məkan zamanla başa dü-
şülür və ölçülür.” (4, s. 235).

Zamanın hissiyyat təcrübəsi (görmə) əsasında yaradılan məkan anlayışları ilə sıx əlaqəsi
var. Əgər ətraf aləmdə baş verən dəyişikliklər haqqında insanın heç bir anlayışı olmasa, za-
man onun üçün öz mahiyyətini itirir. Nəticə etibarilə, bir insan uzun müddət qaranlıq, səs ke-
çirməyən bir otaqda olarsa, zaman onun üçün dayanır, çünki zaman “hissinin” formalaşması
üçün əsas rol oynayan obyekt-məkan anlayışı yoxdur. Bu gün, dünən, sabah, dünən gecə, üç
saat əvvəl kimi ifadələr onun üçün bütün mənasını itirir.

İndi isə ənənəvi zaman oxuna nəzər salaq.

KEÇMİŞ

İNDİKİ

GƏLƏCƏK

X

HAL-HAZIRDA

Bir çox alimlər bu zaman sxemini belə izah edir: “İndiki zaman bu zaman oxunun başlan-
ğıc nöqtəsi kimi qəbul edilir və bu nöqtə başqa cür nitq anı və ya hal-hazırda (indi) adlan-
dırılır. KEÇMİŞ zaman dedikdə “danışıq anından əvvəl” vaxt (indiyə qədər) və GƏLƏCƏK

zaman dedikdə isə - “danışığ anından sonra” kı vaxt nəzərdə tutulur.

B.Taylora görə, “indi” sözünün mənası onun səslənmə anı ilə müəyyən edilir və hər sonrakı səsləndirmədə bu “indi” artıq fərqli bir zaman deməkdir (12, s. 62). “İndi” sözün hər bir sonrakı ifadəsi fərqli bir zamanda baş verir, lakin bu o demək deyil ki, “indi” fərqli bir zamanı ifadə edir.

R.Lanqakerə görə, əgər cümlədəki hər bir sonrakı sözün səslənməsi müəyyən bir anda baş verərsə, o zaman bütün cümlənin səslənməsi müəyyən bir müddət təşkil edən **n** anında baş verir. Danışığın vaxtı bir nöqtəyə deyil, məhdud bir prosesə uyğun gəlir (9, s. 286).

İ. Tahirova görə, “zamanın axının hadisələrin uzaq gələcəkdən yaxın gələcəyə, yaxın gələcəkdən indiyə, indidən yaxın keçmişə, yaxın keçmişdən uzaq keçmişə keçməsi kimi başa düşülməlidir (3, s. 20).

Nəticə. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar:

1) zaman subyektiv fenomendir. Keçmiş zaman yaddaşda, indiki zaman müşahidədə, gələcək zaman isə təxəyyüldə mövcuddur. Subyektiv zaman antroposentrikdir, çünki insan zamanı özünə nisbətdə təyin edir.

2) zaman obyektiv fenomendir. O insanın iradəsi və şüurundan asılı olmadan obyektiv mövcuddur. Zaman biristiqamətlidir – bütün hadisələr keçmişdən indiyə, indidən də gələcəyə doğru cərəyan edir və bu prosesi dərk edən insanların şüurundan asılı deyildir.

Koqnitiv yanaşma çərçivəsində zaman onun insan tərəfindən qavranılması mövqeyindən, yəni dil kodu aspektində dərk edilir. Temporal dil strukturlarının araşdırılması mental formaları obyektivləşdirməyə və insan şüuru və psixikası ilə dünyanın konseptləşdirilməsinə imkan verir. Beləliklə, zamanın dildə əks olunmuş koqnitiv modelləri mövcuddur. Bu modellər həm etnosun mədəni-idrakı təcrübəsi, həm də dilin xüsusiyyətləri ilə formalaşır.

Məqalənin aktuallığı. Yer və zaman problemi illər keçməsinə baxmayaraq, koqnitiv dilçilikdə aktual problem olaraq qalır. Məqalədə bu problem milli dilçiliyin nümayəndələri tərəfindən geniş işıqlandırılıb.

Məqalənin elmi yeniliyi. İlk dəfə olaraq ingilis, rus və Azərbaycan dillərində zaman və məkan anlayışlarının təhlilinə cəhd edildi. Kiçik tədqiqat işinin elmi yeniliyi zaman və məkanın ingilis, rus və Azərbaycan dillərində konseptləşdirilməsi probleminə kompleks yanaşmadan ibarətdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə ortaya qoyulan məsələlər koqnitiv dilçilikdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, məqalədən mühazirə və seminar dərslərində istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Feilin zamanları. Seçilmiş əsərləri. I cild (2 cildə) Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 7.
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. II hissə. Bakı, 2007, 220 s.
3. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, 2007, s. 20.
4. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература. 1975, 235 с.
5. Исповедь. Пер. М.Е.Сергеенко. – С. -Петербург: Наука, 2013, с. 183.
6. Категория средневековой культуры- М, 1984, с.15-16.
7. Леонтьев А.Н. Ощущения и восприятие как образы предметного мира // Познавательные процессы: ощущения, восприятие. – М.: Педагогика 1982, 37 с.

8. Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия) – М.: Гнозис, 1994, с. 20-21.
9. Langacker R.W. Remarks on English aspect // P.J.Hopper (ed.) Tense-aspect: between semantics and pragmatics. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 1982, 286 p.
10. Russel B. On the experience of time// The Monist, 1915, Vol.25, №2, p.212
11. Svorou S. The grammar of space. – Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 1994, p. 8-15.
12. Taylor B. Modes of occurrence. Verbs, adverbs and events.- Oxford: Basil Blackwell, 1985, 62 p. p.
13. Whorf B.L. Language, thought, and reality. – The Technology Press of MIT, etc. 1958, 143 p.

Ф.Ф. Гулиева

Проблема времени и места в когнитивной лингвистике и разные подходы к этому вопросу

Резюме

В данной статье анализируются такие концепты когнитивной лингвистики как время и место. Понятие места тесно связано и с понятием объекта, и с понятием пространства: подобно объекту, оно определяется через представление о части пространства. Место - это часть пространства, занимаемого объектом и ограничиваемая им. Отсюда следует, что характерной чертой языка является локализм – тенденция в период первоначального этапа существования человеческой речи выражать в терминах места и пространства любые отношения. Что касается времени – это категория, которая меняет свой смысл в зависимости от того, к какому роду предметов она приложима. Существует реальное (физическое) время и человеческое (историческое, социальное, психологическое) время.

F.F. Guliyeva

The problem of time and place in cognitive linguistics and different appr

Summary

The paper analyzes such concepts of cognitive linguistics as time and place. The concept of place is closely related to both the concept of an object and the concept of space: like an object, it is defined through the idea of a part of space. Place is the portion of space that an object occupies and is limited by. It follows that a characteristic feature of language is localism - the tendency during the initial stage of the existence of human speech to express any relationship in terms of place and space. As for time, this is a category that changes its meaning depending on what kind of objects it is applicable to. There is real (physical) time and human (historical, social, psychological) time.

Redaksiyaya daxil olub: 16.07.2021